

Zuzanna Wojciechowska

ORCID 0000-0001-6373-6937

TRANSFORMATYWNE UCZENIE SIĘ W SYTUACJI DOŚWIADCZENIA ZMIANY ZAWODOWEJ W KONTEKŚCIE DYNAMIKI PONOWOCZESNEGO ŚWIATA SPOŁECZNEGO

Słowa kluczowe: biografia, transformatywne uczenie się, zmiana, narracja.

Streszczenie: W artykule autorka podejmuje tematykę związaną z uczeniem się ludzi dorosłych w kontekście doświadczenia przez nich zmiany. Odwołując się do przeprowadzonych badań biograficznych, rozważa kwestie związane z aktywnym i pasywnym uczeniem się z własnej biografii, najwięcej miejsca poświęcając uczeniu się w sytuacji doświadczenia zmiany w kontekście teorii transformatywnego uczenia się autorstwa Jacka Mezirowa. Ukazuje trzy etapy transformatywnego uczenia się na przykładzie narracji wybranych osób badanych. Charakteryzuje również procesy obiektywnego i subiektywnego przekształcania posiadanej przez człowieka ramy odniesienia. Artykuł zawiera również refleksje autorki związane z kwestią przystających do dynamiki współczesności sposobów uczenia się ludzi dorosłych.

Wprowadzenie

Współczesna rzeczywistość świata społecznego charakteryzuje się intensywną i dynamiczną zmiennością. Ponowoczesny człowiek coraz rzadziej doświadcza stałości i ciągłości, które ustępują miejsca zmianie. Często nieprzewidywalna dynamika przeobrażeń pojawiających się w otaczającej rzeczywistości może stanowić źródło lęków egzystencjalnych i niepokojów, które przyczyniają się do poszukiwania nowych sposobów radzenia sobie ze zmianą. Czasy postmodernistyczne nazywane są płynnymi (Bauman, 2007), niepewnymi (Beck, 2002) nieprzewidywalnymi (Giddens, 2002), a czasami nazywane są kulturą pośpiechu (Bauman, 2007; Kargul, 2013). Ich charakterystyczne cechy takie jak nieprzewidywalność, brak możliwości tworzenia prognoz kierunków następujących przemian i ogromna różnorodność dotycząca wielu obszarów życia społecznego oraz jednostkowego stanowią jednocześnie czynniki wpływające na poczucie zagubienia jednostek pragnących przeżyć własne życie w satysfakcjonujący sposób.

Zmiany zachodzą we wszystkich obszarach ludzkiej egzystencji, fundamentalnie przewartościowując dotychczasowe wzory życia i sposoby działania,

budowania relacji międzyludzkich czy funkcjonowania w sferze pracy zawodowej. Co więcej, przeobrażenia te niosą ze sobą zazwyczaj zapowiedź kolejnej zmiany, choć nie zawsze przewidywalnej, często niedookreślonej i niepewnej. Jeszcze nigdy dotychczas człowiek jako członek społeczności i społeczeństwa nie musiał zmagać się z tak dużą dozą niepewności w podejmowanych przez siebie działaniach. W trudnej sytuacji znajdują się zarówno młodzi dorośli, którzy żyją w rzeczywistości całkowicie odmiennej od tej, w jakiej funkcjonowali ich rodzice czy dziadkowie, musząc całkowicie na nowo tworzyć wzory i schematy budowania relacji międzyludzkich i sposobów działania, jak i osoby w wieku 60+, wkraczające w wiek emerytalny i postawione wobec konieczności uczenia się od nowa **świata, w którym żyją**.

Pomimo dynamizmu i intensywności zmian zachodzących w życiu społecznym współczesny człowiek wciąż próbuje kierować własnym życiem i przejmować odpowiedzialność za własne wybory, chce tworzyć plany swojej przyszłości i stopniowo je realizować. Posiada często ambicje do zrealizowania konkretnych celów życiowych, odnoszących się do rodziny, kariery zawodowej, zainteresowań czy innych obszarów życia. Cele te mogą być mniej lub bardziej wyraziste, w zależności od konkretnej jednostki, jej sposobu patrzenia na świat i posiadanych priorytetów. Współczesny człowiek jednak spotyka coraz więcej trudności przy planowaniu swojego życia zawodowego, wyznaczaniu dalekosiężnych celów i planowaniu przebiegu swojej drogi zawodowej (Piorunek, 2013). Czasem nawet wiedza zdobyta podczas studiów dezaktualizuje się jeszcze przed ich ukończeniem i zdobyciem dyplomu (Kargul, 2013). W okresie ponowoczesności próba zaplanowania własnej kariery może zakończyć się niepowodzeniem w związku z nieustannie zachodzącymi zmianami społecznymi, nieprzewidywalną przyszłością, licznymi uwarunkowaniami mechanizmów rynkowych, a także niezliczonymi następstwami pozornych wyborów (Illeris, 2006). Wiele czynników mających wpływ na bieg ludzkiego życia utraciło swoje znaczenie. O wielu innych trzeba decydować wciąż od nowa. Koniecznością staje się ciągle przekształcanie własnego świata życia i dostosowywanie go do zmian zachodzących w szerszej perspektywie. Nie ma już możliwości, aby trwale wyznaczyć przebieg życia w młodości i oczekiwać, że reszta życia upłynie na jego realizacji. A. Giddens stwierdza: „[...] życie w świecie wysoko rozwiniętej nowoczesności jest jak rozpedzony moloch. Nie chodzi już tylko o bezustannie zachodzące zmiany. Sedno sprawy polega na tym, że te zmiany wykraczają poza wszelkie oczekiwania człowieka i wymykają się jego kontroli” (Giddens, 2008, s. 46).

Współcześnie kilka pokoleń aktywnie funkcjonuje na rynku pracy w tej niepewnej, mozaikowej, zmiennej, przepelnionej ryzykiem rzeczywistości, doświadczając licznych zmian w obszarze zawodowym. W przeprowadzonych w latach 2015–2016 badaniach jakościowych postanowiłam przyjrzeć się zjawisku uczenia się w sytuacji doświadczenia zmiany zawodowej przez dwa pokolenia – osoby w wieku 30+ i 60+. Pokolenie młodych dorosłych dopiero od kilku lat jest aktywne

w obszarze zawodowym, wkracza na rynek pracy, znajduje się na początku swojej drogi zawodowej, tworząc dalekosiężne plany i próbując realizować bieżące cele. Grupa 60+ znajduje się u kresu swej aktywności zawodowej, przygotowując się do przejścia na emeryturę i patrzy na swoje życie zawodowe z perspektywy osób opuszczających rynek pracy. Porównanie narracji obu grup stało się dla mnie inspiracją do podjęcia tematyki różnic w uczeniu się w sytuacji zmiany między obiema grupami wiekowymi, jak również stworzyło sposobność do przyjrzenia się sposobom radzenia sobie ze zmianą przez przedstawicieli obu pokoleń.

Metodologia badań

Materiał badawczy został zgromadzony w okresie od grudnia 2015 r. do października 2016 r. Badania miały charakter badań biograficznych, osadzone były w obszarze metod jakościowych. Podczas analizy i interpretacji wyników badań wykorzystałem ramy teoretyczne określone przez paradygmat interpretacyjny (Malewski, 2001). Głównym założeniem podczas prowadzenia badań było przyjrzenie się indywidualnej perspektywie narratorów i prześledzenie nasyconych subiektywizmem wypowiedzi. Przedmiotem badań była zmiana w życiu zawodowym widziana z perspektywy biograficznej.

Wśród moich zainteresowań¹ znalazły się także różnice (lub ich brak) między przedstawicielami dwóch pokoleń w wybranych sposobach (re)konstruowania własnej biografii w sytuacji zmiany zawodowej. Pierwszą grupą byli młodzi dorośli (30+), zaś drugą osoby w wieku późnej dorosłości (60+). Kryterium wiekowe posłużyło do śledzenia przeobrażeń, jakie zaszły w podejściu do zmiany zawodowej w ciągu ostatnich 30 lat, w kontekście zmiany systemu politycznego w Polsce, gospodarki, funkcjonowania rynku pracy i edukacji, a także innej perspektywy patrzenia na kwestie związane z uczeniem się dorosłych. By przyjrzeć się procesom uczenia się w sytuacji doświadczania zmiany, posłużyłam się zapleczem teoretycznym związanym z teorią transformatywnego uczenia się autorstwa Jacka Mezirowa.

Wywiady przeprowadziłam z 26 narratorami (wzięło w nich udział 13 młodych dorosłych i 13 osób w wieku późnej dorosłości). Procedura doboru próby miała charakter celowy – ten sposób doboru narratorów zapewnił względną różnorodność w grupie osób o takim samym poziomie wykształcenia i miejscu zamieszkania (Warszawa). Badania przeprowadziłam metodą wywiadu narracyjnego. Narratorzy zostali poproszeni o opowiedzenie o przebiegu ich życia zawodowego i edukacyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem zmian zachodzących w obszarze

¹ Badania były obszerne i dotyczyły przede wszystkim sposobów (re)konstruowania biografii przez kobiety i mężczyzn w sytuacji doświadczenia zmiany zawodowej (więcej na ten temat piszę w monografii *Kobiece i męskie wzory (re)konstrukcji biografii w perspektywie zmiany zawodowej* (2018) W niniejszym artykule prezentuję zaledwie ich wycinek poświęcony transformatywnemu uczeniu się.

zawodowym. Jednym z zagadnień, którym poświęciłam najwięcej uwagi podczas analizy zgromadzonego materiału badawczego, było uczenie się w kontekście doświadczanych zmian.

Podczas analizy materiału badawczego użyłam techniki określanej jako *bricolage*. Założenia charakterystyczne dla *bricolage* odnoszą się do mieszanych dyskursów technicznych, kiedy badacz swobodnie porusza się pomiędzy różnymi technikami analitycznymi (Kvale, 2012). Dzięki tej eklektycznej formie analizy danych mogłam wykorzystać różne techniki:

- Dzielenie narracji na jednorodne i spójne segmenty (pasaże narracyjne);
- Analizę każdego segmentu (pasażu narracyjnego) i przypisanie kodów do fragmentów narracji (procedura kodowania pozwoliła mi na skategoryzowanie segmentów danych za pomocą krótkich tytułów);
- Tworzenie typologii zmian zawodowych w oparciu o powtarzające się kody;
- Wzorce działania i schematy radzenia sobie ze zmianami;
- Grupowanie (co stanowiło analityczną podstawę określenia funkcji pełnionych przez edukację w życiu pokolenia 30+ i 60+);
- Dokonywanie kontrastów/porównań;
- Budowanie metafor (metafora umożliwiła podkreślenie nowych aspektów badanego zjawiska).

W wyniku przeprowadzonej analizy podjęłam próbę rekonstrukcji świata życia narratorów, choć należy pamiętać, że zebrane historie nie odtwarzają poprzedniej rzeczywistości, ale wyjaśniają ją z określonych punktów widzenia (Silverman, 2016). W tym jednak właśnie tkwi ich niezaprzeczalna wartość, ponieważ pozwalają ujrzeć określone zagadnienia z indywidualnej perspektywy narratorów i dzięki temu są nasycone znaczeniami. Narratorzy zdecydowali, jak szczegółowa i intymna była ich narracja, jakie opisy wplatali w swoją opowieść oraz jakie argumenty przytaczali.

Wyniki badań pokazują przede wszystkim problemy charakteryzujące mieszkańców Warszawy, ale temat można uznać za uniwersalny i możliwy do podjęcia w znacznie szerszej perspektywie, ponieważ wielu współczesnych Polaków doświadcza obecnie dynamicznych zmian w życiu zawodowym. Problem zaś, związany z uczeniem się w sytuacji zmiany, wydaje się być jednym z najpilniejszych do podjęcia zarówno przez teoretyków, jak i praktyków edukacji dorosłych, szczególnie w kontekście idei całościowego uczenia.

Aktywne i pasywne uczenie się z własnej biografii

Człowiek uczy się z własnej biografii, wydobywając z pamięci obrazy wydarzeń z przeszłości, przypominając sobie własne doświadczenia, przeżycia, emocje, a także obiektywne skutki dokonanych wyborów i faktyczne efekty podjętych działań. Nadaje tym wspomnieniom określone znaczenia, osadza je w kontekstach własnych priorytetów i wartości. Uczenie się z własnej biografii nie jest zatem

uczeniem się z doświadczenia, które zakłada zbieżność czasową obu procesów (uczenia się i doświadczenia). jest procesem związanym z odtwarzaniem pewnych zdarzeń z pamięci wraz z ich analizą i interpretacją dokonywaną przez konkretnego człowieka². Uczenie się z własnej biografii może stanowić sposób radzenia sobie ze zmianą, której współczesny człowiek doświadcza często, może być również źródłem wiedzy związanej z własnymi predyspozycjami, lękami, preferencjami i atutami. Rekonstrukcja biografii w narracji zawiera nie tylko pamięć zdarzeń i faktów, ale również subiektywne refleksje podmiotu, związane z opisywanymi zdarzeniami. Obiektywne i subiektywne spostrzeganie przez człowieka jego minionych doświadczeń łączy się ze sobą w procesie uczenia się z biografii (Dubas, 2015).

Analizując zgromadzone narracje spostrzegłam wyłaniające się z nich różne postawy osób badanych, związane ze sposobem podejmowania aktywności wobec własnej biografii. Część badanych osób przyjmowała postawę pasywną i nie analizowała w sposób refleksyjny minionych doświadczeń związanych ze zmianą w obszarze zawodowym. Nie podejmowała głębszego namysłu nad minionymi zdarzeniami, biernie odtwarzając chronologiczny porządek działań.

Odszedłem i z uniwersytetu, i odszedłem z agencji badania rynku, i poszedłem na, wydawałoby mi się, spokojny etat do firmy, w której w tej chwili jesteśmy. Czyli jakby do firmy reklamowej amerykańskiej jako media menager na wysoko płatny etat. (...) Założyliśmy spółkę, ja objąłem trzydzieści procent udziału w tej firmie, dostałem pieniądze na jej rozwój. Wynająłem biuro, dostałem pierwszych klientów od nich, no i zacząłem tworzyć (...) Po pierwsze – miałem pieniądze, po drugie – miałem zachodnie doświadczenie, szkolenie, a po trzecie nie pracowałem tak ciężko. No i zostałem w związku z tym udziałowcem, prezesem zarządu i do tej pory jestem w tym samym miejscu i ja się śmieję, że swoją karierę zawodową skończyłem w wieku lat dwudziestu sześciu. Od tego momentu już się nic nie zmieniło (M4, 60)³.

Postawa pasywna, oznaczająca odtwarzanie biegu wydarzeń w porządku chronologicznym, zdaje się być postawą cechującą narratorów niepodejmujących głębszej refleksji nad opisywanymi sytuacjami. W kontekście takich narracji badaczowi trudno jest określić, czy w przypadku konkretnego rozmówcy następuje proces uczenia się z własnej biografii czy też nie, ponieważ badacz ma dostęp jedynie do narracji, będącej w tym przypadku tylko bezrefleksyjnym odtwarzaniem z pamięci minionych zdarzeń. Można, jednakże, założyć, iż nawet w takim przypadku sama opowieść o minionych wydarzeniach odnosi skutek w postaci

² Rozumiejąc uczenie się z własnej biografii w przedstawiony sposób, odnoszę się do podejścia zaproponowanego przez P. Dominicę (2006). Jak również do sposobu interpretowania uczenia się z własnej biografii przez E. Dubas (2015).

³ Kod podany na końcu cytatu jest numerem porządkowym oznaczającym badaną osobę. Symbole znajdujące się w nawiasie oznaczają kolejno: M – mężczyzna, K – kobieta, numer po przecinku – wiek narratora.

nieświadomego uczenia się, wówczas gdy człowiek wykorzystuje minione doświadczenia i przeżyte w przeszłości sytuacje w bieżącym momencie swojego życia, nie robiąc tego ze świadomym zamysłem.

Znacząca większość narratorów przyjmowała postawę aktywną wobec własnej biografii, tworząc refleksyjne rekonstrukcje minionych zdarzeń, wzbogacając swoją opowieść informacjami dotyczącymi własnych myśli, przeżyć, emocji i rozterek, wykazując niekiedy prawdziwie głęboką świadomość uwarunkowań własnej osoby.

Zastanawiałam się później, czy to było mi potrzebne, ta zmiana pracy na jakiś czas, czy nie lepiej było już zostać w jednym miejscu, skoro i tak później tęskniłam za tą moją korporacją... Ale przemyślałam to sobie i doszłam do wniosku, że gdyby nie te późniejsze doświadczenia, gdyby nie to, że pracowałam w takim spokojnym miejscu, instytucji państwowej, gdzie wiadomo, jak to wszystko działa, prawda, to bym nie zrozumiała, że mi potrzebny jest ten dynamizm w tej pracy, że po prostu mogę sobie psioczyć na tą moją pracę, ale właśnie tylko dobrze w niej się czuję, kiedy każdego dnia się dużo dzieje, a taki zastój mnie zabija (K7, 30).

Przytoczona wypowiedź jest obrazem refleksyjnego rekonstruowania biografii w narracji. Rekonstrukcja taka zawiera nie tylko pamięć faktów i zdarzeń z przeszłości, przywoływanych w porządku chronologicznym, ale przede wszystkim jej wartość dla badacza są subiektywne przemyślenia podmiotu, dotyczące przywoływanych faktów. Namysł, krytyczna refleksja i wywołane nimi spostrzeżenia człowieka stanowią obraz jego indywidualności, są subiektywnym obrazem świata społecznego, w którym żyje dana jednostka. Proces taki sprzyja również uczeniu się z własnej biografii, choć wymaga wysiłku poznawczego to poprzez analizę własnych doświadczeń prowadzi do przeobrażania perspektywy patrzenia na świat i na samego siebie.

Po prostu okazało się w pewnym sensie, no... może nie tyle się okazało, co bardziej sam doszedłem do wniosku, że ja nie czuję się dobrze na takim kierowniczym stanowisku. I nie chodziło o jakieś takie logistyczne zarządzanie tylko... Tylko bardziej o ludzi. Człowiek musi co chwila rozwiązywać te problemy, konflikty, kogoś trzeba zwolnić, no krótko mówiąc, jak analizowałem sobie później, co wtedy przeżywałem, to strasznie trudne to było. Wolę mieć po prostu swój zakres obowiązków, niż ciągle ten stres o to, co zrobią inni i co ja mam z tym zrobić (M1, 60).

Człowiek, ucząc się z własnej biografii, poddając analizie wydarzenia, w których uczestniczył, niejako „wydobywa” wiedzę wcześniej mu niedostępną. Dzięki wydobyciu takiej „nowej” wiedzy umożliwia samemu sobie zrozumienie wcześniejszych doświadczeń, jak również sprzyja własnemu rozwojowi. Uczenie się z własnej biografii może „[...] sprzyjać radykalnej zmianie rozwojowej poznającego podmiotu” – a więc być przykładem transformatywnego uczenia się (Mezirow za: Malewski, 2001, s. 112–113). To właśnie namysł nad przytaczanymi doświadczeniami stanowi podstawę procesu uczenia się, a przynosi efekt w postaci pogłębionej samoświadomości i może skutkować bardziej efektywnym radzeniem sobie z podobnymi sytuacjami w przyszłości.

Uczenie się w sytuacji doświadczenia zmiany zawodowej w kontekście teorii transformatywnego uczenia się

Teoria transformatywnego uczenia się (*transformative learning*) autorstwa Jacka Mezirowa jest niezwykle silnie związana z procesem i zjawiskiem zmiany zarówno w kategorii przyczyny, jak i skutku. Odnosi się jednak przede wszystkim do procesu uczenia się, w wyniku którego skutkiem właśnie jest dokonanie przez człowieka głębokiej przemiany (transformacji), która dotyczy indywidualnego sposobu postrzegania i interpretacji otaczającego świata i własnej osoby. Tworząc ową teorię, J. Mezirow inspirował się pracami Paula Freire'a, od którego zaczerpnął ideę budzenia się świadomości (*conscientization*), a także poglądami Ivana Illicha oraz Rogera Goulda, który badał problemy tranzycji, jakich doświadczają ludzie dorośli.

Najistotniejszym pojęciem w teorii J. Mezirowa jest rama odniesienia, to znaczy kulturowo i społecznie uwarunkowany schemat poznawczy, który stanowi pewien rodzaj filtra, przez który człowiek ocenia zdarzenia zachodzące w jego otoczeniu. Ramę odniesienia można by metaforycznie porównać do kolorowych okularów, przez które człowiek patrzy na białą ścianę. Choć obiektywnie wszyscy muszą przyznać, że owa ściana jest biała, kolor nałożonych okularów (różowy, zielony itd.) sprawia, że dany człowiek widzi ją zupełnie inaczej. Oznacza to, że czym innym jest samo zdarzenie – jako fakt – a czym innym znaczenie, jakie jednostka przypisuje mu we własnej biografii na podstawie posiadanej ramy odniesienia (przekonań, stanowiących podstawę interpretacji zjawisk). Transformatywne uczenie się jest procesem, który prowadzi do zmiany posiadanej ramy odniesienia, w sytuacji, gdy okazuje się ona dysfunkcyjna, gdy zawiera bezrefleksyjnie zinternalizowane schematy poznawcze i emocjonalne. W wyniku transformacji następującej wraz z uczeniem się człowiek zaczyna tworzyć nową, przeobrażoną ramę odniesienia – funkcjonalną i wspierającą, która pozwala na adekwatne interpretacje rzeczywistości, a co za tym idzie realizację zamierzonych celów i bardziej dopasowane do otaczającej rzeczywistości działania (Mezirow, 2009).

Odnosząc się do teorii Jacka Mezirowa – w świetle której uczenie się jest procesem prowadzącym do głębokiej transformacji w sposobie myślenia i interpretowania świata przez jednostkę – przeprowadziłam analizę refleksji związanych z własnym uczeniem się osób badanych w sytuacji, w której doświadczali zmian w obszarze życia zawodowego.

Potem już inaczej patrzyłam na świat. Wszystko się zmienia i człowiek też odchodzi od swoich jakichś tam utartych schematów, według których działał, prawda, no bo wiadomo, że jak jest w innej sytuacji, to też inaczej patrzy na to wszystko. Dla mnie ta zmiana związana najpierw z chorobą, a później z rozpoczęciem pracy w korporacji naprawdę zmieniła też moje spojrzenie na młodych ludzi i na świat w ogóle (K6, 62).

Zmiany, które pojawiały się w obszarze życia zawodowego osób badanych, wpływały nie tylko na przeobrażenie perspektywy patrzenia na świat, ale również na transformację podejścia do własnej osoby. Często wiązały się z możliwością ujrzania siebie samego w innym niż dotychczas świetle, nabrania nowego spojrzenia na własne zasoby i płynące z nich ograniczenia oraz możliwości. Niekiedy zaś zmiany zachodzące w innych sferach życia wpływały na zmianę w życiu zawodowym:

Zmiana taka w środku zawsze jest, kiedy zmienia się perspektywa indywidualna, taką zmianą jest urodzenie dziecka. To też nauczyło mnie innego spojrzenia, już nigdy nie jest wszystko tak oczywiste, nie jest czarno-białe. W relacjach z uczniem pojawia się myśl, że jest tam, gdzieś, ktoś, kogo wrażliwości nie rozumiem. Nauczyłam się myśleć o uczniu jako o istocie, która nie jest obiektem nauczania, która jest innym światem, który ja mam poznać. Urodzenie dziecka uczy człowieka bycia dorosłym, cała reszta jest macaniem (K9, 62).

Zmiana umożliwia przełamanie schematu i wyjście ku refleksyjnej (re)konstrukcji biografii. Człowiek może w jej wyniku zacząć krytycznie oceniać dotychczasowe swoje działania oraz dokonywać przewartościowań w posiadanych poglądach. W wyniku zmiany w jednostce dokonuje się transformacja, która sprzyja odrzuceniu dotychczasowej, często dysfunkcyjnej ramy odniesienia. Może również być tak, iż swego czasu posiadana rama odniesienia była adekwatna i wspierająca, jednak w wyniku zmian zachodzących w otoczeniu straciła swoją funkcjonalność i musi zostać przeobrażona by dalej wspierać jednostkę w jej działaniach i dokonywanych wyborach.

Trzy etapy procesu transformatywnego uczenia się

Proces transformatywnego uczenia się przebiega według określonych etapów, które Mezirow szczegółowo scharakteryzował w swoich pracach⁴. Aby uchwycić wpływ zmiany na uczenie się jednostki, postanowiłam prześledzić proces uczenia się narratorów według zaproponowanego przez J. Mezirowa schematu⁵. Pierwszym etapem uczenia się transformatywnego – polegającego na zmianie dotychczasowej, nieadekwatnej z jakichś powodów ramy odniesienia (określanego jako *reframing*), jest krytyczna refleksja nad własnymi założeniami. Refleksja ta następuje w wyniku doświadczenia, które Mezirow określa jako „dylemat dezorientacyjny”. W wyniku namysłu jednostka orientuje się, że jej przekonania są

⁴ Zmiana dotychczasowej ramy odniesienia (*reframing*) jest procesem, na który składają się trzy etapy. Pierwszym etapem jest krytyczna refleksja nad własnymi założeniami, drugim dyskurs (specyficzny dialog wewnętrzny) trzecim zaś działanie. Trzy etapy, z których składa się proces zmiany ramy odniesienia, dzielą się na dziesięć faz. (Mezirow, 2000, s. 10–11; Pleskot-Makulska, 2007).

⁵ W niniejszym artykule prezentuję przebieg procesu transformatywnego uczenia się na przykładzie narracji dwóch wybranych osób badanych. Więcej na ten temat piszę w monografii *Kobiece i męskie wzory (re)konstrukcji biografii w perspektywie zmiany zawodowej* (2018).

nieadekwatne do otaczającej rzeczywistości, zaczyna zastanawiać się nad trafnością (prawdziwością) posiadanej wiedzy.

Zawsze mi się wydawało, że jak już człowiek skończy studia, to na pewno znajdzie jakąś dobrą pracę, bo zawsze tak słyszałam, tak? Od matki mojej na przykład. Może i faktycznie w jej czasach tak było, ale no halo – chyba teraz niekoniecznie tak jest, skoro wszyscy prawie jakieś studia kończą, jakieś szkoły, kursy, Bóg wie, co jeszcze... Takie chyba to śmieszne, że myślałam cały czas, że jak już wszystko zdam, zaliczę tak, no to na pewno znajdę jakąś naprawdę dobrą pracę. A potem się oczywiście zaczęłam zastanawiać, że byłam tego taka pewna, a może to wcale tak nie jest, że akurat bardziej się liczy faktyczne doświadczenie, a nie te studia (K2, 30).

W wyniku doświadczeń, które wprowadzają jednostkę w stan dysonansu poznawczego, zaczyna ona dostrzegać niespójności w zinternalizowanych sposobach myślenia i przyjętych metodach interpretowania rzeczywistości. Istotą pierwszego etapu transformatywnego uczenia się jest namysł człowieka nad posiadanymi przekonaniem, wiążący się z uświadomieniem sobie ich częściowej lub pełnej nietrafności.

[...] zawsze mnie fascynowały nauki ścisłe. Jak doszedłem – już po latach – do konkluzji to dlatego, że to był element przekazywany w rodzinie, że chłopiec powinien być inżynierem, a dziewczynki to się mogą zajmować rzeczami takimi bardziej luźnymi, artystycznymi i tak dalej, bo nie wiem, czy bym tą drogą poszedł. Tak na sto procent. Pierwszą moją pasją była chemia, z powodu sąsiadki, która była ładna i studiowała chemię. Albo może to było takim napędzającym elementem. Tylko, że wcale nie za szybko doszedłem do tego, że dużo bardziej mnie interesują nauki społeczne, psychologia, zarządzanie i tak dalej. Ponieważ miałem starsze rodzeństwo, to korzystałem z ich podręczników i się douczałem z dużym wyprzedzeniem, to tak, jak się potem okazało, to program chemii do szkoły do liceum przerobiłem zanim się chemia w podstawówce zaczęła. No bo wytworzono we mnie przekonanie, że to jest dla mężczyzny właściwe zajęcie (M2, 59).

Analiza przeprowadzana przez podmiot może wiązać się z uświadomieniem sobie, że stosowany dotychczas schemat postępowania nie jest jedynym dostępnym. W takim kontekście określone doświadczenia życiowe człowieka mogą stanowić początek procesu uczenia się. Nie same jednak doświadczenia, ale wywołana przez nie refleksja podmiotu doświadczającego, jego namysł nad zdarzeniami, które stały się jego udziałem, a które – w jakiś sposób – uświadomiły mu nieprawdziwość przyjętych wcześniej założeń.

Drugim etapem uczenia się transformatywnego jest dyskurs. Pojęcie to, odnosząc się do Mezirowa, oznacza wewnętrzny dialog podmiotu. Podczas dyskursu człowiek analizuje i ocenia własne sposoby myślenia i działania, jak również sposoby rozumowania innych ludzi. Choć etap ten jest trudny do zaobserwowania, prawdopodobnie dzięki sytuacji, jaką jest wywiad i podawanym podczas jego trwania dyspozycjom czy zadawanym pytaniom, które skłaniały moich

rozmówców do refleksji nad własnym życiem, odnalazłam w narracjach osób badanych fragmenty wypowiedzi, które stanowią obraz takiego właśnie wewnętrznego dialogu:

A potem się oczywiście zaczęłam zastanawiać, że byłam tego taka pewna, a może to wcale tak nie jest, że akurat bardziej się liczy faktyczne doświadczenie, a nie te studia. Im dłużej o tym myślałam, tym bardziej mi się wydawało śmieszne, to co wcześniej myślałam (K2, 30).

Drugi etap uczenia się transformatywnego wiąże się z dialektycznym dyskursem, w wyniku którego człowiek decyduje, który osąd uważa za najwłaściwszy, najbardziej trafny. W dialogu wewnętrznym człowiek korzysta zarówno z racjonalnych przesłanek, jak i założeń przyjętych intuicyjnie, dzięki którym wprowadza zmianę (transformację) w posiadanej ramie odniesienia.

Potem im bardziej do mnie docierało, że to przekonanie [że nauki ściśle są odpowiednim zainteresowaniem dla mężczyzny – przyp. aut.] nie jest w zasadzie moje własne, tylko jest to raczej przekonanie moich rodziców, łatwiej było zacząć się pytać samego siebie, co bym tak naprawdę chciał robić... No trochę to zajęło, zanim do tego doszedłem (M2, 59).

Transformacja zachodzi w wymiarze kognitywnym, w wyniku interpretacji posiadanych zbiorów założeń i zmiany spojrzenia na nie dzięki nowym refleksjom płynącym najczęściej z nowych doświadczeń. Wszelkie doświadczenia, które wykraczają poza rutynę, pozwalają wyjść jednostce poza przyswojone schematy (zarówno myślenia, jak i działania). W rzeczywistości bardzo korzystny wpływ na transformację posiadanej ramy odniesienia ku coraz bardziej trafnej, adekwatnej, wspierającej i dostosowanej są wszelkie zmiany, jakich doświadcza człowiek. Zmiana, w tym również zmiana zawodowa, związana z przekształceniami w obszarze wykonywanej pracy, przyczynia się do doświadczenia dezorientującego dylematu (*disorienting dilemma*), co prowadzi na początku do krytycznej refleksji nad własnymi przekonaniem, a później wywołuje dialektyczny dyskurs potwierdzający najlepszy, refleksyjny osąd.

Ostatnim etapem transformatywnego uczenia się jest działanie. To właśnie konkretna aktywność człowieka, podjęta w wyniku przejścia dwóch wcześniejszych etapów transformatywnego uczenia się, stanowi faktyczny obraz zmiany, jaka w wyniku tegoż uczenia się zaszła. Działanie może wiązać się zarówno z podjęciem nowej aktywności, jak i z zaniechaniem działań wykonywanych dotychczas. Jest ono wynikiem przeprowadzonego wcześniej dyskursu i prowadzi do próby ukształtowania życia na nowo – zgodnie z przyjętymi założeniami. Można więc stwierdzić, za J. Mezirowem, iż działanie staje się próbą adaptacji wybranych obszarów życia jednostki do nowej, ukształtowanej w wyniku uczenia się, ramy odniesienia.

Zaczęłam szukać sobie różnych praktyk, brać takie dodatkowe jakby zlecenia – jednej firmie zaczęłam prowadzić fanpage na Facebooku, innej pomagałam w przygotowaniu kampanii reklamowej... To jakby nie były żadne takie prace, nie

wiem, no na stałe, ale po prostu już zaczęłam robić coś konkretnego, co potem mi się mogło przydać, bo same studia, jak się okazało, to za mało. Potem stwierdziłam, że chciałabym się najbardziej jednak zajmować czymś takim chociaż zbliżonym do tych moich studiów, no i mieć etat, coś na stałe. Okazało się, że w dzisiejszych czasach lepiej mieć znajomości niż dyplom, nie no żartuję oczywiście, ale nie można nie doceniać siły kontaktów, jakie się ma, więc wujek mi pomógł i w sumie dzięki niemu od iluś już lat pracuję w teatrze. Czyli jak zobaczyłam, że myślenie, że ja skończę te studia i od razu znajdę pracę nie jest najlepsze, to po prostu zaczęłam stawiać na inne rzeczy (K2, 30).

To właśnie podjęcie działań spójnych z wyłaniającymi się z wewnętrznego dialogu przekonania jest uwieńczeniem procesu transformatywnego uczenia się. Człowiek w wyniku takiej zmiany tworzy nowe, bardziej adekwatne niż dotychczasowe, interpretacje rzeczywistości, podejmuje aktywności, w wyniku których poszerza kompetencje w wybranych obszarach. Konkretnie działanie, podjęte przez człowieka na skutek wcześniejszych refleksji, umożliwia stwierdzenie, czy uczenie się faktycznie zaistniało.

Teraz – ale po ilu latach prawda – zacząłem się zajmować właśnie zarządzaniem, psychologią zarządzania ludźmi, marketingiem... To znaczy jak już uznałem, że poza – jakby – samodzielnym uczeniem się, bo to już od tej takiej samodzielnej działalności to jakoś tam gromadziłem sobie biblioteczkę gdzieś z tej na dolnej półce takich książek o biznesie, o zarządzaniu i tak dalej, natomiast w momencie tej decyzji już w tym ostatnim okresie pracy, że zajmuję się marketingiem, to podjąłem się wyzwania studiowania podyplomowego na SGH-u marketingu i zarządzania. To moja inicjatywa była. Po prostu chciałem się – jakby – tym zająć no to... No, to się wydało mi również pasjonujące (M2, 59).

Działania podejmowane w wyniku uczenia się w kontekście zmiany stanowią rzeczywisty obraz procesu przeramowania (*reframing*). To one są właśnie obrazem wewnętrznego dialogu, najłatwiejszym do zaobserwowania dla postronnego obserwatora etapem procesu transformatywnego uczenia się. Odnosząc się do poglądów Mezirowa, można zauważyć, że człowiek podczas uczenia się korzysta ze zinternalizowanych znaczeń (znanych sobie sposobów interpretowania zjawisk), za pomocą których kieruje własnym działaniem, w zgodzie z którymi formułuje swoje myśli i osądy. Zmiana posiadanej ramy odniesienia umożliwia przekształcenie posiadanych przez człowieka znaczeń (czyli właśnie schematów interpretacji) i stwarza przestrzeń do przyjęcia nowych, odmiennych od poprzednich, dzięki którym człowiek zaczyna myśleć, a później działać inaczej niż dotychczas. Uczenie się następuje wówczas, gdy jednostka zaczyna korzystać świadomie z posiadanych schematów interpretacyjnych lub zaczyna je zmieniać. W chwili gdy zaczyna rozumieć, jak dotychczasowy sposób myślenia wpływał na jej zachowania, myśli i uczucia, ma możliwość wprowadzenia zmian w sposobie formułowania myśli, nadawania znaczeń i interpretowania zjawisk. Zmiana jest zatem zarówno przyczyną, jak i skutkiem transformatywnego uczenia się.

Obiektywne i subiektywne przeramowanie

Proces przekształcenia posiadanej ramy odniesienia może mieć charakter subiektywny (*subjective reframing*) jak i obiektywny (*objective reframing*). Obiektywne przeramowanie następuje wówczas, gdy człowiek poddaje refleksji opinie, założenia i przekonania innych ludzi. Najczęściej jest to możliwe w doświadczanych przez jednostkę sytuacjach społecznych – podczas rozmowy z drugim człowiekiem, dyskusji, współpracy z grupą czy odbioru przekazu zapośredniczonego w postaci książki, filmu, przekazu medialnego. Zmiana ramy odniesienia ma natomiast charakter subiektywny, wówczas gdy człowiek poddaje krytycznej refleksji własne przekonania i poglądy (*critical self-reflection*). Transformatywne uczenie się w tym kontekście jest zatem albo subiektywnym, albo obiektywnym przeramowaniem, a w jego następstwie wypróbowywaniem nowej ramy odniesienia w działaniu (Pleskot-Makulska, 2007).

Obiektywnemu przeramowaniu sprzyja kontakt z drugim człowiekiem. Wówczas możliwe jest zestawienie jego opinii czy poglądów z otaczającą człowieka rzeczywistością, jak również z działaniami i opiniami innych ludzi.

Moi rodzice mieli inne poglądy na wychowanie dzieci, trochę mi się rozjaśniło, że można inaczej, jak spotkałam się z żoną mojego brata ciotecznego, która czytała książki Tracy Hogg o języku niemowląt, o tym, jak się porozumiewać z dzieckiem, które jeszcze nie mówi. Zaczęłam jakoś tak przez nią się tym interesować, nawet mi tam podesłała fragmenty tego i no trochę to dla mnie było zderzenie – tu moi rodzice, dla których dziecko to miało przede wszystkim mieć obowiązki w domu i być pomocą, a tu takie podejście, że najważniejsze, żeby się zrozumieć i jakoś nawet zanim to dziecko zacznie mówić wiedzieć o co mu może chodzić. Trochę sobie zaczęłam uświadamiać, jakie zacoane było moje wychowanie (K8, 55).

Podczas obiektywnego przeramowania jednostka, korzystając z perspektywy innego człowieka, zaczyna poddawać refleksji uwewnętrznione podglądy innych ludzi. Najczęściej są to poglądy własnych rodziców, często nauczycieli lub innych autorytetów, które przez dłuższy czas oddziaływały na konkretną jednostkę. To właśnie nowa perspektywa, którą człowiek zyskuje w wyniku swoich doświadczeń, pozwala na odrzucenie tych silnie uwewnętrznionych poglądów innych ludzi lub przynajmniej na poddanie ich wątpieniu i krytyce.

W przypadku subiektywnego przeramowania jednostka poddaje refleksji własne przekonania i poglądy. Namysł nad własną perspektywą patrzenia na świat często może być związany z jakimś zdarzeniem, w którym człowiek uczestniczył, a dzięki któremu zaczyna dostrzegać pewien dysonans w przyjętych uprzednio przez siebie założeniach. Prawdopodobnie również sfera emocjonalna, związana z uczuciami i przeżyciami człowieka w kontaktach z innymi, może wpływać na poddawanie refleksji własnych założeń, ich przeformułowanie, czasem nawet fundamentalne przeobrażenie.

Byłam przekonana, że wystarczy skończyć dobre studia, żeby znaleźć dobrą pracę, a podczas szukania pracy okazało się, że przede wszystkim liczy się doświadczenie, które się ma, albo którego się nie ma (K2, 30).

Dzięki krytycznej refleksji nad własnymi założeniami człowiek stwarza przestrzeń dla nowych przekonań i poglądów odmiennych od dotychczasowych. Zaczyna przyjmować nową perspektywę patrzenia na świat, internalizować inne sposoby działania – wówczas można powiedzieć o subiektywnej zmianie ramy odniesienia, która nastąpiła w wyniku transformatywnego uczenia się.

Zakończenie – transformatywne uczenie się a doświadczanie sytuacji zmiany

Każde jednostkowe doświadczenie związane z sytuacją zmiany, w tym zmiany zawodowej, której dotyczyły przeprowadzone przeze mnie badania, może stać się iskrą zapoczątkowującą proces głębokiej, wewnętrznej przemiany. Człowiek, który doświadcza różnorodnych zmian, często zauważa, że jego dotychczasowe sposoby myślenia i interpretowania rzeczywistości (rama odniesienia) stają się nieadekwatne do otaczającej go rzeczywistości. Współczesność, wraz z nieustannie przyspieszającym tempem życia ludzkiego, niesie ze sobą niespotykaną dotychczas kumulację zmian w relatywnie krótkim okresie życia pojedynczego człowieka. Ponowoczesny człowiek musi zatem ciągle poszukiwać różnych sposobów radzenia sobie ze zmianą i przystosowywania do nowych warunków. Intensywne doświadczanie zmian może prowadzić do poczucia zagubienia i ciągłego stanu dysonansu poznawczego – gdy człowiek czuje, iż jego działania są stale nieadekwatne do otaczającej rzeczywistości lub tracą tę adekwatność niezwykle szybko. W związku z powyższym można przypuszczać, że współczesny człowiek musi posiadać bardziej elastyczną ramę odniesienia – taką, która będzie pozwalała mu na częste wprowadzanie zmian i modyfikacji. Mniej sztywna rama odniesienia może być właśnie czynnikiem sprzyjającym łatwiejszej i bardziej efektywnej adaptacji do zmiany.

Biorąc pod uwagę dynamikę współczesnego świata i wszystko, co z nią związane – choćby tempo dezaktualizacji wiedzy naukowej, nieustannie poddawanej wątpieniu i weryfikacji – można zaryzykować stwierdzenie, iż współczesny człowiek musi uczestniczyć w nieprzerwanym procesie transformatywnego uczenia się, by móc poradzić sobie z otaczającą go rzeczywistością i szukać nowych sposobów adaptowania się do wciąż zmieniających się warunków. Przyjmując taką perspektywę, można postrzegać zmianę nie tylko jako wyzwanie, ale również można widzieć ją w kategoriach czynnika wyzwającego z utartych schematów, przyswojonych, nieadekwatnych sposobów bycia w świecie. W tym kontekście zmiana stanowiłaby zarówno przyczynę, istotę, jak i cel uczenia się ludzi dorosłych, zaś najważniejszym wyzwaniem dla pojedynczego człowieka byłoby nieustanne uczenie się, jak się uczyć.

Doświadczając w trakcie życia zmian, mierząc się z nowymi wyzwaniami, działając w sytuacjach odmiennych od dotychczas znanych, człowiek uczy się poprzez „zanurzenie” w zmianie. Nie samo jednak doświadczanie, ale związana z nim refleksja, namysł, a także dokonywane na ich podstawie przewartościowania stanowią dla jednostki źródło wiedzy i sprzyjają transformacji dokonywanej we własnej osobie.

[...] każda taka zmiana daje człowiekowi... podnosi, poszerza jego horyzonty, zwiększa jego doświadczenie, uczy nowych rzeczy i przez to podnosi wartość zawodową. Umożliwia mu, w razie powstawania nawet pewnych trudności, umożliwi mu podjęcie dalszej pracy zawodowej i realizacji siebie w zupełnie nowych miejscach. Powiem szczerze, że dla każdego najtrudniejsza jest taka zmiana pierwsza, kiedy na przykład musi całkowicie zmienić profil albo przejść od innej struktury, czy w swoim zawodzie, czy poza swoim wyuczonym zawodem, to są bardzo trudne momenty, ale im tych momentów, im takich punktów zwrotnych będzie więcej, tym każda następna zmiana wydaje się łatwiejsza, możliwa. Mając za sobą kilka takich zmian, każdy człowiek czuje się potem i pewniejszy, i czuje większą swoją wartość (M1, 60).

Paradygmatyczne przesunięcie w andragogice, związane z tworzeniem się społeczeństwa ponowoczesnego, powoduje uwypuklenie znaczenia uczenia się nieformalnego w edukacji dorosłych. To właśnie zanurzenie w doświadczeniu, uczenie się z własnego życia, dokonywanych później rekonstrukcji minionych wydarzeń i podejmowana nad nimi refleksja stają się najbardziej adekwatnym dla współczesności sposobem uczenia się. Zarówno edukacja instytucjonalna, jak i pozaformalna, a więc edukacja zorganizowana w określonej formie, ustrukturyzowana, wiążąca się z transmisją wiedzy, przestaje odpowiadać potrzebom współczesnego człowieka. Interesującym wydaje się fakt, iż dzieje się to zarówno w przypadku młodych dorosłych, jak i przedstawicieli pokolenia 60+. W zgromadzonych podczas prowadzenia badań narracjach nie odnotowałam znaczących różnic w tym względzie pomiędzy przedstawicielami obydwu pokoleń, choć pojawiały się one w innych obszarach. Można wysnuć zatem przypuszczenie, iż opisywane zjawisko jest raczej związane z kondycją współczesności i cechami ponowoczesnej rzeczywistości społecznej, która podobnie wpływa na przedstawicieli wszystkich pokoleń, choć każde z nich musi mierzyć się z odmiennymi problemami. Życie w ponowoczesnej rzeczywistości wymaga specyficznych kompetencji, z których najważniejszą jest refleksyjność. Jest ona sposobem patrzenia na świat i na samego siebie, związanym z umiejętnością krytycznego myślenia i głębokiego analizowania otaczającej rzeczywistości, a także własnej osoby. Wiąże się także z umiejętnością dokonywania wyborów w sposób szczególny – wyborów przemysłanych, poprzedzonych namysłem.

Uczenie się z własnej biografii pozwala człowiekowi na chronienie i zachowanie własnej tożsamości, przy jednoczesnym elastycznym dostosowywaniu się do zmieniających się warunków życia we współczesnym świecie. Teoria

transformatywnego uczenia się autorstwa Mezirowa wiąże się w sposób szczególny z doświadczaniem zmiany jako czynnika pobudzającego do krytycznej refleksji nad posiadanymi dotychczas przekonaniami i przyswojonymi sposobami działania. Zmiana wydaje się – szczególnie współcześnie – pełnić wyjątkowo ważną rolę w procesie uczenia się człowieka dorosłego. Można zaryzykować stwierdzenie, że zmiana jest jednym z najważniejszych czynników pobudzających człowieka do podjęcia różnorodnych form uczenia się

Bibliografia

1. Bauman, Z. (2007a). *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, tłum. M. Żakowski. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
2. Beck, U. (2002). *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
3. Dominicé, P. (2006). *Uczyć się z życia. Biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*. Łódź: Wydawnictwo WSHE.
4. Dubas, E. (2015). *Biograficzność w kontekście całościowego uczenia się*. W: E. Dubas, J. Stelmaszczyk (red.), *Biografie i uczenie się*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
5. Giddens, A. (2002). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
6. Giddens, A. (2008). *Konsekwencje nowoczesności*, tłum. E. Klekot. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
7. Illeris, K. (2006). *Trzy wymiary uczenia się*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP.
8. Kargul, J. (2013). *Uczenie się dorosłych w kulturze pośpiechu*. W: E. Solarczyk-Ambrozik (red.), *Całościowe uczenie się jako wyzwanie dla teorii i praktyki edukacyjnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
9. Kvale, S. (2010). *Prowadzenie wywiadów*, tłum. Agata Dziuban. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
10. Malewski, M. (2001). *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
11. Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
12. Mezirow, J. (2000). *Learning to Think Like an Adult. Core Concepts of Transformation Theory*. W: J. Mezirow & Associates, *Learning as Transformation. Critical Perspectives on a Theory in Progress*, San Francisco.
13. Mezirow, J. (2009). *An overview on transformative learning*. W: K. Illeris (red.), *Contemporary Theories of learning. Learning theorists... in their own words*. London–New York: Routledge Taylor & Francis Group.
14. Piorunek, M. (2013). Kariery zawodowe doby transformacji kulturowych. Pytania o poradnictwo. W: *Annales. Universitatis Mariae Skłodowska-Curie, Vol. 26*, nr 1–2.
15. Pleskot-Makulska, K. (2007). Teoria uczenia się transformatywnego autorstwa Jacka Mezirowa. W: *Rocznik Andragogiczny, nr 14*.

16. Silverman, D. (2016). *Prowadzenie badań jakościowych*, tłum. J. Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
17. Wojciechowska, Z. (2018). *Kobiece i męskie wzory (re)konstrukcji biografii w perspektywie zmiany zawodowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

**Transformative learning in the situation of experiencing changes
in professional life in the context of the dynamics
of postmodern social world**

Keywords: biography, transformative learning, change, narration.

Summary: In this article, the author takes up issues related to adults learning in the context of experiencing changes. Referring to the conducted biographical studies, she considers the issues related to active and passive learning from biography and learning in the situation of experiencing changes in the context of transformative learning theory, by Jack Mezirow. The author shows three stages of transformative learning on the example of narration of selected narrators. She also characterizes the processes of objective and subjective transformation in the frame of reference. The article also contains the author's reflections on the issue of the ways of contemporary adults learning, that are suitable in the perspective of the dynamics of postmodern reality.

Dane do korespondencji:

Dr Zuzanna Wojciechowska

Katedra Andragogiki i Edukacji Ustawicznej

Wydział Pedagogiczny

Uniwersytet Warszawski

ul. Mokotowska 16/20, 00-561 Warszawa

e-mail: z.wojciechowska@uw.edu.pl